

Leve de publieksfilosofie!

MARLI HUIJER
LEVE DE
PUBLIEKS
FILOSOFIE!

BELEVENISSEN VAN EEN
DENKER DES VADERLANDS

Boom

© Marli Huijer, Amsterdam 2017
© Boom uitgevers Amsterdam, 2017

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Ontwerp omslag: Marry van Baar
Verzorging binnenwerk: image realize
Foto auteur: © Mohammad Abdulazez

ISBN 978 90 2440 486 5 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUD

1	Filosoof zonder vaderland	7
2	Doodeenvoudig	19
3	Filosofie als naaidoos	21
4	Filosoferen in het grand café	41
5	Wij moderneren	47
6	Spreken en schrijven in je moedertaal	49
7	De val van Žižek	65
8	Taxibusje	67
9	In de media	69
10	Doodgaan was niets voor ons	79
11	Gift	83
12	Vrijmoedigheid	85
13	Manifest	97
14	De toekomst van de publieksfilosofie	101
15	Minister Schippers, houd dat lijk in de kast!	111
16	Tussendenken	115
	Verantwoording	121
	Dankwoord	123

1 FILOSOOF ZONDER VADERLAND

Dit is een grap, dacht ik toen ik in 2011 hoorde dat Hans Achterhuis Denker des Vaderlands werd. Een zo onafhankelijk denker als Achterhuis kon toch niet serieus menen dat hij voor het vaderland dacht? Of dat hij van het vaderland was?

Het 'des' suggereert een bezitsverhouding. Alsof de filosoof, zodra deze tot 'Denker des' is benoemd, in dienst staat van het vaderland. En het dus moet dienen. Zoiets kon ik me bij Achterhuis niet voorstellen. Het leek me sowieso niets voor de filosofie. De wijsbegeerte leert studenten om denkers uit alle hoeken van de wereld te lezen. Aandacht voor het lokale of particuliere gaat steeds gepaard met aandacht voor het algemene of het grotere geheel. Binnen deze traditie is het ondenkbaar dat je je zou beperken tot het denken of de denkers van één natie. Studenten en docenten filosofie lezen, al dan niet in vertaling, teksten van Europese, Amerikaanse, Afrikaanse en Aziatische auteurs. Boeken van Nederlandse filosofen staan zelfs maar zelden op de verplichte literatuurlijsten van de Nederlandse faculteiten der wijsbegeerte.

Dat ik vier jaar later zelf zou worden gevraagd om Denker des Vaderlands te worden, kon ik in 2011 niet bevroeden. Laat staan dat ik wist dat ik daar 'ja' op zou zeggen. De eerste Denker des Vaderlands, Hans Achterhuis, en de tweede, René Gude, hadden toen het zover was al laten zien dat het vaderland niet hun enige of hoogste prioriteit was. Zij beoefenden hun vak zoals ze dat altijd hadden gedaan: met een kritisch oog voor de actualiteit, door onverwachte perspectieven te

openen en waar nodig een ongehoord of ongekend geluid naar voren te brengen.

Voor beide denkers draaide het om de liefde voor de filosofie. Die deelden ze enthousiast met een groot publiek. Hun benoemingen kwamen voort uit hun eerdere activiteiten op het gebied van wat de ‘publieksfilosofie’ is gaan heten: een vorm van filosofie die zich er expliciet op richt filosofische gedachten, theorieën en boeken voor een breed en gevarieerd publiek toegankelijk te maken. Achterhuis en Gude gedroegen zich in navolging van de Engelse *poets laureate* als *thinkers laureate*, als gelauwerde denkers die op grond van eerdere prestaties gedurende twee jaar deze eretitel mochten dragen. De associatie dat je van het vaderland bent of voor het vaderland moet dichten ontbreekt bij de Engelse titel.

Intussen kan ik niet ontkennen dat de titel Denker des Vaderlands een opdracht inhoudt, die zich uitstrekt naar de toekomst. Die opdracht staat niet zwart op wit. Er is geen contract dat de Denker ondertekent als hij of zij de titel aanvaardt. Maar impliciet was mij in ieder geval duidelijk dat de Denker de taak heeft de liefde voor de filosofie met een groot publiek te delen. Ik vond dat ik mensen moest verleiden of aanzetten tot denken en er zorg voor moest dragen dat het denken en spreken in Nederland op een zo hoog mogelijk niveau werden beoefend.

Wie bepaalt in Nederland wie de Denker des Vaderlands wordt? Formeel is dat sinds 2011 de Stichting Maand van de Filosofie, een stichting waarin een groot aantal personen en organisaties participeert die betrokken zijn bij de publieksfilosofie: *Filosofie Magazine*, dagblad *Trouw*, uitgevers van filosofieboeken, de Internationale School van Wijsbegeerte, die sinds meer dan honderd jaar in Leusden cursussen filosofie aanbiedt, het instituut The School of Life, redacteurs van

dagbladen, vertegenwoordigers van boekhandels en redacteurs van filosofische radio- en televisieprogramma's.

De oprichting van de Stichting Maand van de Filosofie en het instituut 'Denker des Vaderlands' komen voort uit de 'publieksfilosofie' die begin jaren negentig in Nederland ontstond en sindsdien sterk aan populariteit heeft gewonnen. Deze stroming begon met de oprichting in 1992 van het tijdschrift *Filosofie Magazine*, een tijdschrift dat zichzelf ten doel stelt om de filosofie voor een breed publiek toegankelijk te maken. De eerste jaren van het blad hadden veel weg van een jongensboekenavontuur. Twee jonge mannen, Roeland Dobbelaer en Joep Dohmen, begonnen met weinig middelen een blad. Al snel kwam er een derde bij, René Gude, en kwam Daan Roovers, een filosofiestudente, stage lopen. Plots lag daar een magazine waar elke filosofieliefhebber reikhalzend naar uitkeek. Avontuur trok avontuur aan. De groep groeide en borrelde van de ideeën.

In diezelfde tijd werden in Nederland de eerste filosofische cafés opgezet (in Haarlem, Utrecht en Amsterdam), naar een uit Parijs geïmporteerd concept. Filosofen hielden daar lezingen, die steevast werden gevolgd door een debat met het publiek. Zo richtten *Filosofie Magazine*-redacteurs Coen Simon en Daan Roovers in Utrecht Hofmans Vertellingen op en hun mederedacteur Erno Eskens in Felix Meritis in Amsterdam het filosofische café Felix & Sofie. Zonder gêne nodigden de jonge avonturiers daar oudere filosofen uit om over Kant te spreken of Schopenhauer na te spelen.

De geest was uit de fles. Er kwamen een Maand van de Filosofie (april) en een jaarlijkse Nacht van de Filosofie, met filosofen uit binnen- en buitenland, een jaarlijks uit te reiken Socrateswisselbeker voor het meest prikkelende filosofieboek, radio-uitzendingen en op den duur ook een televisie-uitzen-

ding: *Het Filosofisch Kwintet*. De oude garde van filosofen deed gewillig mee; zoveel aandacht had hun vak nog nooit gekregen. Een van de vaste nummers tijdens die Nachten van de Filosofie was de stand-upfilosofie, waarbij René Gude, Bert Keizer, Daan Roovers en een enkele keer een invaller iedere filosofische vraag uit het publiek met een doorwrocht, veelal humoristisch antwoord wisten te pareren.

Het idee voor een Denker des Vaderlands kwam uit de koker van *Filosofie Magazine*, dagblad *Trouw* en de Stichting Maand van de Filosofie. Het bestuur van deze Stichting stelt in samenspraak met de verschillende betrokkenen vast wie gedurende twee jaar de volgende Denker zal worden. Van de aldus benoemde filosoof wordt verwacht dat hij of zij – onbezoldigd – de publieke aandacht voor de filosofie verder zal aanjagen.

Filosofie in Nederland

De populariteit die de filosofie in Nederland door al deze activiteiten heeft verworven, is uniek. Er is geen land ter wereld waar relatief zoveel filosofienachten en -evenementen zijn. Je kunt tegenwoordig met een gepensioneerd hoogleraar ethiek op Nietzschefeesten, naar popfestivals waar filosofen optreden of naar filosofische workshops over hoe je aan een baan kunt komen. Filosofen treden vaker dan voorheen op in radio- en televisieprogramma's, ze bieden hun inzichten aan via artikelen en interviews in kranten en tijdschriften of ondersteunen als 'stadsfilosoof' burgers bij vragen over bijvoorbeeld opvoeding, vriendschap of politiek.

En het blijft niet bij praten. Er verschijnen jaarlijks honderden boeken op het gebied van de filosofie, van Nederlandse

origine en vertaald, die door honderdduizenden Nederlanders worden gelezen.

In zijn boek *Denken achter de dijken* beschrijft Antoine Verbij al in 2000 hoe er in Nederland een ‘heuse filosofische markt’ is ontstaan, waar filosofische diensten en producten worden verhandeld. Universiteiten vormen volgens hem niet langer het epicentrum van de filosofie. Buiten de muren van de universiteit wordt de filosofie tegenwoordig actiever beoefend dan erbinnen.

Wat maakt dat filosofie zo populair is in Nederland? Het ligt voor de hand te denken dat het aan de verminderde belangstelling voor religie ligt. Dat verklaarde in ieder geval de Zwitsers-Britse filosoof Alain de Botton, oprichter van The School of Life, een instituut dat wereldwijd trainingen verzorgt op het gebied van levensfilosofie, in het televisieprogramma *Nieuwsuur*. Zonder religie ‘blijft het leven kort en verwarrend en kan het pijnlijk en teleurstellend’ zijn. Vandaar dat mensen *in the market* zijn voor niet-religieuze manieren van denken. Als ze vastlopen in het leven, hebben amusementsprogramma’s hun weinig te bieden. De filosofie is dan ‘een veilige haven’. Daar tref je hoop, ideeën en oplossingen aan, aldus De Botton.

Daar valt wel wat tegen in te brengen. Want als de populariteit van de wijsbegeerte te danken is aan de verminderde belangstelling voor de religie, dan zou je verwachten dat de filosofie in heel Europa even populair is als in Nederland. Dat is niet het geval.

Er is kennelijk iets specifiek Nederlands waardoor de filosofie juist hier zo in trek is. Misschien hangt de begeerte tot denken en spreken samen met hoe Nederlanders hun samenleving organiseren. Historisch gezien zijn Nederlanders weinig geneigd zichzelf als één volk van gelijkgestemden te zien. Juist

de openlijke erkenning van levensbeschouwelijke tegenstellingen en de bereidheid om de samenleving vanuit die tegenstellingen te organiseren kenmerken de Nederlandse geschiedenis. ‘In deze bloeiende staat en voortreffelijke stad immers leven alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsrichtingen met de grootste eendracht samen’, schreef Spinoza in 1670. Het openlijk benoemen van verschillen, het niet uit de weg gaan van geschillen en conflicten, het net zo lang polderen en onderhandelen tot er ondanks die verschillen mogelijkheden tot samenwerking ontstaan, zijn een onlosmakelijk bestanddeel van het Nederlandse politieke landschap.

Daarbij draagt het toenemende opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking – inmiddels is een derde hoger opgeleid – ertoe bij dat mensen hun zucht naar denken en spreken vertalen in een interesse voor de wijsbegeerte. Mensen die hebben geleerd het lezen te waarderen, willen méér lezen. Ze zijn nieuwsgierig naar andere perspectieven op het leven of de samenleving.

Daar komt bij dat de democratisering van de universiteit tot een toename van het aantal studenten heeft geleid, ook in de filosofie. Slechts een klein percentage van hen kan na het afstuderen op de universiteit terecht, zodat grote aantallen elders een baan hebben gezocht: in de journalistiek, het beleid, het onderwijs. Zo konden velen een eigen plek verwerven op de markt van de publieksfilosofie. The School of Life te Amsterdam, een relatieve nieuwkomer op de markt van de publieksfilosofie, heeft met haar trainingen, cursussen en de organisatie van het Brainwashfestival duizenden mensen, onder wie veel jongeren, weten te bewegen urenlang naar filosofen te komen luisteren of te debatteren met een grote diversiteit van denkers die de grote en kleine vragen des levens aan de orde stellen.

Menig buitenlands filosoof kijkt met jaloezie naar deze uitzonderlijke belangstelling voor de filosofie. Zo schrijft Frank Mulder in *Filosofie Magazine*:

In de ISVW, idyllisch gelegen in de bossen bij Amersfoort in het centrum van Nederland, is het rond het middaguur zo druk dat het restaurant niet alle lunchers tegelijk kan herbergen. De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum kijkt haar ogen uit. ‘En al deze mensen komen voor de filosofie? Mijn land is toch echt vele malen groter, maar zoiets als dit kennen we niet. Wat publieksfilosofie betreft zijn jullie echt een rolmodel.’

Niet iedereen is zo enthousiast. In de aanloop naar de jaarlijkse Nacht van de Filosofie schrijft filosoof Menno Lievers stevast een opinieartikel in de krant om zijn ergernis te uiten over de oppervlakkigheid en medialisering van de publieksfilosofie. Deze zou veel te veel een levensfilosofie zijn geworden, een filosofie die hapklare wijsheden rondstrooit en zich weinig gelegen laat liggen aan de strengere, academische filosofie. Geduldig doordringen in een moeilijk filosofieboek, waartoe filosofiestudenten worden aangezet, is er bij de publieksfilosofie niet bij. Ook de grote vragen van de filosofie (wat is waarheid, wat is kennis, wat is zijn?) komen in de publieksfilosofie niet aan de orde.

Lievers’ kritiek komt niet uit de lucht vallen. Al in 1990 constateerde de Groningse filosoof Lolle Nauta in het tijdschrift *Krisis* dat er een kloof ontstond tussen enerzijds de academische filosofie en anderzijds de filosofie die buiten de muren van de universiteit werd beoefend. In de jaren tachtig had de academische filosofie een proces van professionalisering doorgemaakt, waardoor zij aan de universiteit een

wetenschappelijke discipline als alle andere werd. Er kon in de filosofie worden gepromoveerd, en de academische filosofen werden net als andere wetenschappers beoordeeld op hoeveel studenten ze aantrokken, hoeveel geld ze binnenhaalden en in welke tijdschriften ze publiceerden. Waar filosofen zich voorheen hadden willen onderscheiden van de andere wetenschappen, deden ze er steeds vaker alles aan om die andere wetenschappen na te bootsen. Die professionaliseringsslag hield ook specialisatie in: de filosofie had geen eigen terrein meer en kreeg in onderzoeksprogramma's met andere wetenschappelijke disciplines een ondergeschikte rol toebedeeld.

Nauta vond dat filosofie voortaan met een kleine f moest worden geschreven omdat het echte filosoferen onmogelijk was gemaakt. Filosofen konden niet langer namens 'het geheel' of namens de maatschappelijke totaliteit denken. Ook de filosofische 'kritiek', de kritische houding ten aanzien van het bestaande, zou volgens hem binnen de academische filosofie aan legitimiteit verliezen. Deze uitingsvorm van de filosofie zou op den duur slechts buiten de muren van de universiteit kunnen voortleven, vooral in de wereld van het 'paradenken', een activiteit die tegen het alternatieve, spirituele denken aanstuurt.

De kloof tussen de academische filosofie en de filosofie zoals die wordt beoefend buiten de muren van de universiteit, lijkt sindsdien verdiept. Zo schrijft de Groningse filosoof Hans Harbers in *NRC Handelsblad* van 31 januari 2012:

Als de academische filosofie haar maatschappelijke zuurstoftoevoer verliest, stikt ze in haar eigen geneuzel. En als de populaire filosofie niet meer wordt onderworpen aan de ransel van het wetenschappelijk redeneren, ontaardt ze in een stapel semi-therapeutische troostboeken.

Ook de Amsterdamse filosoof René Boomkens stelt in een eind 2016 verschenen artikel in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* vast dat de twee werelden van de filosofie steeds verder uiteen lijken te drijven. Evenals Nauta constateert hij dat de verwetenschappelijking van de filosofie die in de jaren negentig optrad, de filosofie tot een normale vakwetenschap maakte. Gevolg was dat vormen van filosofie die het meest weg hebben van exacte wetenschap, zoals logica en epistemologie (kennisleer), meer aandacht kregen. Ook de geschiedenis van de filosofie kreeg een prominente plaats in de faculteiten wijsbegeerte. Onderzoek naar vragen die gerelateerd zijn aan ‘het hebben van een leven’, aan de dagelijkse ervaring van het leven en samenleven, raakte op de achtergrond. Maar vormen juist niet die vragen van oudsher de kern van de filosofie? Gaat de filosofie niet zelf verloren door de verwetenschappelijking ervan? Tijd om wakker te worden, want er is volgens Boomkens behoefte

aan een kritische filosofie die de academische filosofie wakker schudt uit haar historische droomslaap en haar bevrijdt van de verslaving aan de verleidelijke precisie en transparantie van de logica en van de zelfmutilerende neiging filosofie te vereenzelvigen met epistemologie.

Met zijn aan Kant ontleende oproep wakker te worden uit de droomslaap beoogt Boomkens de inrichting van een nieuw type filosofiefaculteit. Studenten leren daar kritisch te denken over wie wij hier en nu zijn, wat het betekent een leven te hebben en welke begrippen we gebruiken om onszelf in dat heden te begrijpen. De meer wetenschappelijk georiënteerde vormen van filosofie zouden zich dan meer moeten voegen naar deze op ‘het hebben van een leven’ gerichte filosofie.

Maar kloppen de diagnoses van Nauta en Boomkens wel? Antoine Verbij constateerde in 2000 al dat de verwachtingen van Nauta niet waren uitgekomen. Aan de universiteit werden nog altijd denkers als Heidegger en Sartre gelezen die zich met ‘de totaliteit’ bezighielden, en van de vervlakking van de publieksfilosofie bleek geen sprake, omdat luchtige levensfilosofieën werden geprogrammeerd naast diep serieuze filosofische colleges. Die situatie is in 2017 niet wezenlijk veranderd. Ook nu wordt er aan de faculteiten wijsbegeerte onderwijs gegeven in en onderzoek verricht naar maatschappelijke en existentiële vragen en treden in de publieksfilosofie mediageenieke en populariserende filosofen op naast wetenschappelijk medewerkers.

Na 25 jaar verbonden te zijn geweest aan vakgroepen Filosofie aan de universiteit (te Nijmegen, Amsterdam, Groningen, Maastricht, Leiden en Rotterdam) en in honderden publieksfilosofische activiteiten te hebben geparticipeerd, kan ik niet anders dan constateren dat de kloof tussen de academische en de publieksfilosofie grotendeels imaginair is. Het blijft zaak te zorgen dat er aan de universiteit voldoende ruimte en vooral waardering blijven voor filosofische vragen die niet passen binnen het frame van de exacte wetenschap. En zo blijft het ook zaak te zorgen dat het niveau van de publieksfilosofie niet afzakt tot dat van tegeltjeswijsheden. Maar de ervaring van de afgelopen kwart eeuw leert dat die twee elkaar in de greep hebben en door en door verweven zijn, en dat er een groot aantal kritische filosofen rondloopt die er steeds weer op hameren dat ofwel de één te ver afdrijft van het leven zelf ofwel de ander te ver afdrijft van wat filosofie werkelijk behoort te zijn. De instelling van een leerstoel Publieksfilosofie aan de faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam en de opzet van het vak Publieksfilosofie in zowel

de bachelor- als de masteropleiding Filosofie aan de Universiteit van Amsterdam en de masteropleiding Filosofie en Maatschappij aan de Rijksuniversiteit Groningen laten zien dat de wisselwerking tussen beide vormen van filosofie steeds actiever wordt nagestreefd.

Nu we 25 jaar *Filosofie Magazine* en zes jaar Denkers des Vaderlands hebben gehad, leek het mij tijd om wat van mijn gedachten over de publieksfilosofie aan het papier toe te vertrouwen. Ik wilde van binnenuit en van buitenaf onderzoeken wat het betekent om als publieksfilosoof bij te dragen aan het denken, weten en spreken, en de reflectie op het heden. Welke taken, verantwoordelijkheden of verplichtingen heeft de publieksfilosoof? Welke middelen heeft de publieksfilosoof tot haar beschikking om het vak op een goede manier te beoefenen? In hoeverre doet de persoon van de publieksfilosoof ertoe? En hoe ernstig of krachtig moet de Denker zijn? Is hij of zij een moraalridder, een profeet of een schertsfiguur? Of is het gewoon iemand die scherper dan wie dan ook vragen op tafel kan leggen die anders niet worden gesteld?

Diep in mijn hart hoop ik, Michel Foucault parafraserend, een ander mens te zijn wanneer ik deze exercitie heb volbracht.

2 DOODEENVOUDIG

Mocht er op een avond een demon achter mij aan komen die mij zegt dat ik mijn leven nog eens op precies dezelfde manier zal leven, dan zou ik hem één kleine variatie voorstellen: ik zou samen met René Gude willen onderzoeken of filosofie het leven makkelijker of moeilijker moet maken.

Het is er tot nu toe niet van gekomen en nu René dood is, is het te laat. Maar hoe zou dat gesprek eruitzien?

‘Kom lekker zitten, meid’, zou René zeggen. ‘Rood of wit?’

We zouden een poosje voor ons uitstaren, genietend van de wijn.

In mijn verbeelding gaat het dan zo verder:

‘Fijn’, doorbreekt René de stilte, ‘dat je, ook al is het leven eindig, toch een soort

onsterfelijkheid tot stand kunt brengen. Het troost me dat straks, als ik dood ben, de mensen om mij heen gewoon doorgaan. En dat ook mijn bijdrage daaraan niet verdwijnt. Filosofie leert je jezelf te verbeteren in de omgang met anderen. Dat komt van pas als je weet dat je gaat sterven.’

‘Is dat niet te makkelijk?’ vraag ik. ‘De keren dat ik bij een sterfbed zat, viel me juist op hoe moeilijk het is. De waarheid dat het leven voorbij is, is onverteerbaar. Staat dat beseft niet lijnrecht tegenover het goede leven?’

‘Huijer,’ grinnikt René, terwijl hij een wolkje rook uitblaast, ‘over filosofie kun je ze twee voorstellingen maken. De ene is dat de filosofie alles oneindig bevraagt, de andere dat de filosofie trucs, instru-

menten en trainingsprogramma's aanreikt waarmee je je leven kunt organiseren.'

Plots hapert mijn verbeelding. Iets in me sputtert tegen en wil niet meer verder met het verhaal. Dat komt doordat ik al langer worstel met wat René zei in een interview met Wim Brands, dat sterven 'doodeenvoudig' is. Zijn argument dat het tot nu toe iedereen is gelukt – 'iedereen kan het' – overtuigt me niet. Stel dat ik me straks met hand en tand tegen de dood verzet en het mezelf en de dood allesbehalve makkelijk maak, dan zal het me toch lukken dood te gaan.

Sterven kan niet doodeenvoudig zijn, dacht ik tegen René in.

Maar nu ik dit schrijf, vraag ik me af of ik René geen onrecht doe. Kan het zijn dat hij bedoelde dat iets makkelijk wordt, wanneer je het moeilijk maakt? Hij liet immers geen emotie, voorstelling of vriendschap onbevraagd. Terwijl hij alles

tot een 'moeizaam gedoetje' maakte, bleek hij voor zichzelf een eigen, 'doodeenvoudige' manier van sterven te hebben uitgeknobbeld. Hij kwam daarbij uit bij de sceptici en stoïcijnen, maar zou er vast geen bezwaar tegen hebben gehad als ik het bij Georges Bataille zoek.

'Leuk bedacht', zou René waarschijnlijk ten afscheid zeggen. 'Maar weet wel dat als je het met me eens bent, de demon je geen tweede kans zal geven.'